

Elementul slavon în *Palia de la Orăștie**

DE

Alexandru Gafton

0. Oricum am privi lucrurile, procesul de traducere al textului biblic în limba română este unul care se datorează curentului protestant. Traducerea textului biblic în limbile vernaculare, în perioada istorică respectivă, se face sub impulsul generat de filosofia Reformei. Chiar dacă avem a face cu texte care provin de la nativi români, spre exemplu, traduse - cu sprijinul sau doar îngăduința vlădicilor și domnilor români- pe teritoriul românesc și de către indivizi care nu au aderat la Reformă, impulsul și spiritul actului de traducere rămâne dator Reformei. Ca formă particulară de manifestare a Renașterii, generată de spiritul anglo-saxon¹, Reforma aduce la suprafață mentalitatea și spiritul unui neam ale cărui principii, valori și tipare de acțiune se pot sintetiza în sintagma *acțiune eficientă*. Pentru discuția aceasta, este puțin important faptul că românii nu au trecut la protestantism. Valul care a generat anumite acțiuni ale lor s-a lăsat condus, într-o anumită măsură, de spiritul Reformei. Fără a fi reformați, românii au adoptat, pe o anumită porțiune a existenței lor, un model de acțiune eficientă. Clerul și clasa dominantă au putut imprima acestui tip de acțiune o amprentă ortodoxă, înțelegând că traducerea unui text, fie și a celui sacru, în limbile populare care consumă acel text rămâne, în esență, un tip de acțiune general umană². Privind la roadele Reformei, ea însăși profund divizată (probabil că, de la apariția creștinismului, nici o altă mișcare spirituală nu a generat în sînul ei atîtea erezii³) observăm că avem a face cu o viziune filtrată asupra lumii, conținând destule elemente particularizante. Pentru discuția noastră, însă, important este că avem a face cu o situație în care o idee profund umană a ieșit la iveală și s-a realizat pe o anumită cale, și nu cu o situație în care o anumită cale a generat o anumită realitate. Caracterului esențialmente universal al ideii de a traduce textul sacru, i se adaugă viziunea, aparent temerară, de a imagina o modalitate concretă de realizare eficientă a ideii. Acesta este meritul Reformei. În sfîrșit, succesul acestei idei nu provine din tendințele spre comoditate, curiozitățile sau alte asemenea aplecări ale ființei umane. Succesul provine din capacitatea superioară de a-și topi componenta universală în spritele diferite ale altor comunități, fără a produce dizlocări ori distrucții ale acestora. Succesul nu a fost al doctrinei (sub acest aspect, ridicînd principiul fărîmițării la rang de principiu fundamental, protestantismul conținea, în germene, elementul care avea să-i asigure eșecul, deoarece doctrinele au nevoie de unitate - cel puțin una moderată), ci doar al ideii că o religie care li se adresează oamenilor trebuie să ajungă la aceștia, chiar cu prețul unor momente de recul, fiind nevoie de ajutorul acesteia pentru ca indivizii concreți să se ridice către umanitatea pe care Divinitatea le-a dăruit-o ca posibilitate.

1. Acolo unde există, prefețele vechilor traduceri românești pot furniza informații variate, legate de geneza respectivelor traduceri. Conținutul acestora, însă, nu este mereu de încredere. Din diferite motive, autorii prefețelor omit cu bună știință sau falsifică felurite tipuri de informații, căci prefețele

* Studiu publicat în „Philologos”, anul II, nr. 5-6 (3), 2007, p. 191-198.

¹ Așa cum utilizăm termenii *Reformă* și *protestant* în sensul lor cel mai larg, dar nedepășind limitele sale culte, spiritul anglo-saxon nu se referă la o entitate cu caracter etnic, ci la un tip de mentalitate, generat într-un anumit spațiu, capabil de a rodi și în cadrul altor structuri sociale și etnice. De la episcopul de York, cel care îl sfătua pe Henric I al Angliei să instaureze o legătură directă cu Divinitatea, renunțînd la medierea Romei, pînă la una dintre legendele etnogenezei lor, pe care cehii o povestesc cu mîndrie (conform acesteia, Dumnezeu i-a făcut pe cehi din bucata de lut rămasă în urma modelării germanilor), și de-a lungul tuturor realizărilor constatate la popoarele influențate de mentalitatea anglo-saxonă, fără ca acestea să se poată revendica, sub aspect etnic, de la acel neam, avem a face cu unul și același spirit, dotat cu o capacitate extraordinară de translație - de altminteri caracteristică neamurilor indoeuropene. Vom reveni asupra acestei caracteristici.

² Fiește că discuția noastră nu se referă la elementele de doctrină ale Reformei și la argumentația în favoarea traducerii textului biblic, folosită în contact cu publicul anglo-saxon. Partea aceasta este tocmai cea particulară, care nu se poate impune altora. Ceea ce subliniem este doar acel element care depășește limitele unei comunități (etnice, sociale, culturale, spirituale etc.), fiind universal-uman.

³ Folosim acest termen în sens etimologic și, implicit, fără vreo valoare peiorativă.

erau destinate, în primul rând, contemporanilor lor - destinatari direcți sau indirecti ai acelor traduceri -, celor de a căror atitudine depindea destinul respectivei traduceri. Mica înșelăciune a prefețelor se datorează, în principal, și la urma urmelor, faptului că actul de traducere al textului sacru în limbile vernaculare fusese, vreme de mai mult de o mie de ani, prohibit. În conștiința credincioșilor, o astfel de inițiativă era echivalentă cu o erezie. Ajungând la o altă viziune asupra realității, protestantismul își construiește un tip de argumentație care are rolul de a înlătura cealaltă modalitate de a privi lucrurile. Reușita unei idei, însă, devine îmbold pentru lărgirea câmpului ei de aplicare. De aceea, prin diferite mijloace, noua confesiune tinde să se lățească.

Putem judeca diferit ceea ce a urmat, adică se poate considera că, plecând dintr-o arie geografică restrânsă, protestantismul a reușit să împartă fosta lume catolică în două. Privind la unitatea lumii catolice (pentru a nu aduce în discuție și unitatea lumii ortodoxe, ori pe cele ale altor religii), putem considera că, dincolo de ruptura pe care a reușit-o, protestantismul a fost un eșec. Judecând lucrurile dintr-o altă perspectivă, vom observa că protestantismul a mai reușit ceva, și anume impunerea, cel puțin în lumea sa de apartenență, a unei filosofii proprii. Cu oricâtă severitate am privi protestantismul, trebuie să acceptăm că era firesc ca o societate deosebit de activă și aflată în expansiune, și care își dezvoltase o filosofie și principii proprii, modele de acțiune și o scară axiologică proprii, să reușească a-și face cunoscut acest întreg sistem.

Cei care preiau ideea traducerii textului sacru, vor împrumuta întregul eșafodaj persuasiv, vor dezvolta unele argumente, pe altele le vor adapta la orizontul de așteptare și la structura mentală a comunităților în care vor promova traducerea textului sacru, și chiar vor încerca să construiască noi argumente, în aceeași direcție. Faptul acesta poate fi observat și în spațiul românesc, unde, dincolo de abuzul de apel la *ICor.*, 14, 19⁴, precum și de constantul apel prin care cititorul este rugat, cu o condescendență retorică, să nu judece înainte de a face o lectură (care, firește, de cele mai multe ori are proprietatea de a „converti” la ideea că traducerea este un act benefic în sine), apel urmat de scuzele adresate, în mod anticipat, aceluiași cititor, care ar trebuie să aibă în vedere că traducerea aparține unor oameni, supuși ai greșelii⁵, se dezvoltă o întregă retorică pentru a persuadea credincioșii în direcția, mai întâi a acceptării ideii că textul sacru poate fi tradus și consultat în limba română. De la retorica transparentă a lui Coresi și pînă la aluziile subtile din *Biblia de la 1688*, toată perioada veche românească prezintă astfel de prefețe, fie că este vorba despre textul sacru propriu-zis, fie că avem a face cu scrieri religioase de alt tip.

2. Avînd în vedere cele de mai sus, faptul că procesul de traducere a textului sacru este unul supus feluritelor susceptibilități, prudențele autorilor acestor traduceri apar ca perfect justificate. O dată acceptată ideea că textul sacru poate fi tradus într-o limbă vernaculară, problema care apare este cea a sursei urmate. În acest punct apare o altă cauză a unei posibile inflamații. Fiind vorba despre o idee provenită din lumea occidentală, adică din acea parte a Europei în care limba de cultură era latina, și de la niște foști catolici, era cît se poate de firesc ca, în viziunea respectivilor traducători și cărturari, slavona să nu constituie nici pe departe un reper central. Deși însuși Luther declarase că latina (*Vulgata*, în speță) nu poate constitui un model pentru o traducere reală a *Bibliei*⁶, soluția fiind întoarcerea la sursele prime, adică la ebraică și la greacă, *Vulgata* a constituit,

⁴ Fiind foarte riguroși, trebuie observat că acesta este un caz tipic de extragere a unui enunț din contextul său și, apoi, de utilizare a sa într-un cu totul alt sens decît cel pentru care enunțul respectiv era destinat să-l construiască. În locul respectiv, Sfîntul Pavel se referă la o problemă concretă a Bisericii din Corint, la dezechilibrul care se produsese între „vorbirea în limbi” și „profeție” (vezi Al. Gafton, *O ipoteză interpretativă asupra înțeleșului sintagmei paulinice a vorbi în limbi*, în *Limbaje și comunicare II*, Institutul European, Iași, 1997, p. 242-249). În acest context se pronunță versetul pe care protestanții, într-un act de apel la autoritate, l-au făcut celebru: „dar în Biserică vreau să grăiesc cinci cuvinte cu mîntea mea, ca să-i învăț și pe alții, decît zece mii de cuvinte într-o limbă oarecare” [*Biblia* (...), ed. Bartolomeu Valeriu Anania, București, 2001].

⁵ Se observă că, deși, sub aspect rațional, are două tăișuri, acest argument face apel la înțelegere din partea unei ființe îngăduitoare față de slăbiciunile omenești. Ca urmare a modalității retorice practicate și în mod aparent paradoxal, traducătorul se situează în această poziție, dar este perceput ca plasat într-una superioară celui la care se face apelul. De fapt, subiacent, avem a face cu o amenințare („nu judecați, pentru a nu fi judecați!”).

⁶ Chiar dacă ar fi fost interesați de sursa slavonă (ceea ce nu era nicicum cazul la niște cărturari aparținînd cu totul altei sfere de influență cultural-spirituală decît cea grecească și slavonă) urmașii lui Luther au înțeles că sursa slavonă (traducerea integrală a *Bibliei* în slavonă are loc abia care la 1581, în forma *Bibliei de la Ostrog*) este de și mai mică încredere, căci nu urmează decît textul grecesc, în vreme ce *Vulgata* urma ambelor surse indicate de Luther.

alături de textul german (de același rang cu cel latin, dacă privim faptele din perspectivă strict lutheriană), una dintre sursele la care traducătorii din spațiul maghiar și din Transilvania au privit. Cu toate acestea, venind cu o idee atât de revoluționară, precum cea a traducerii textului sacru într-o limbă vernaculară, idee care, în plus, era conotată negativ și datorită provenienței ei occidentale și neortodoxe, nimeni nu putea afirma în mod deschis lipsa sursei slavone și prezența celei latine sau a unei surse occidentale. Indiferent de situația reală, sursele acceptate trebuiau să fie limbile sacre, dar cu excepția sursei latine⁷.

Aproape de sfârșitul secolului al XVI-lea, *Palia de la Orăștie* intră în categoria textelor exemplare sub acest aspect, în sensul că traducătorii acesteia nu au curajul de a-și declara sursele reale. Cel mai asiduu și competent cercetător care s-a ocupat cu studierea *Paliei de la Orăștie*, Mario Roques, a susținut că PO reprezintă o traducere a unui text maghiar și a unei ediții a *Vulgatei*⁸. Concluzia acestui învățat decurge dintr-o analiză atentă a textului *Paliei de la Orăștie*, îmbogățită de comparația acestuia cu alte texte, posibile modele. În plus, demonstrația lui Mario Roques folosește argumente valide, solid încheigate între ele, într-un model de cercetare științifică pentru primul sfert al secolului al XX-lea. Întrucât concluziile sale sînt rezultat al unei cercetări științifice reale, ele merită a fi menționate, măcar succint. Mario Roques găsește criterii relevante pentru o astfel de cercetare asupra posibilelor relații de filiație dintre texte, criterii pe care le aplică, apoi, în mod riguros. Astfel, observînd situația numelor proprii, cercetătorul arată că, uneori, formele trădează influența maghiară, alteori pe cea latină, în această din urmă situație formele fiind, cîteodată, deformate de, iarăși, deprinderile traducătorilor cu sistemul de echivalare maghiar (*st.cit.*, p. 516-517). Totodată, se observă că acestea beneficiază de un tratament proporțional cu notorietatea lor, unele avînd forme tradiționale, altele prezînd greșeli date de lipsa unor analize, ceea ce le face să înglobeze desinențele cazuale maghiare (*ibidem*, p. 518-520). De asemenea, analiza comparată a *Prefețelor*, din *Palia de la Orăștie* și cea a ediției maghiare a lui Heltai (*ibidem*, p. 520-522), studiul unora dintre glosele marginale (*ibidem*, p. 522-524), precum și analiza omisiunilor și a greșelilor din cele trei texte (PO, maghiar și latin) (*ibidem*, p. 525-528) constituie elemente de cea mai mare forță în argumentația relațiilor de filiație a textelor român, maghiar și latin. Fără a fi de neglijat, rămîne relativ argumentul care se întemeiază pe prezența maghiarismelor în text (*ibidem*, p. 517-518). Privind la afirmația din *Prefața Paliei de la Orăștie*, conform căreia ebraica a fost una dintre sursele acesteia și observînd că, de fapt, *Pentateuhul* lui Heltai a fost una dintre sursele PO, Mario Roques va observa - nu fără o subtilă ironie - că, într-adevăr, dat fiind că textul maghiar are ca principală sursă textul ebraic, se poate acorda credit afirmației prefațatorilor PO, care, însă, au omis a spune că sursa ebraică a fost urmată prin intermediul celei maghiare (*st.cit.* p. 528).

Rîndurile *Prefeței*, referitoare la chestiunea care interesează cercetarea noastră înglobează următoarele informații: „**scoasem den limbă jidovească și grecească și sârbească pre limbă românească 5 cărți ale lui Moisi prorocul și 4 cărți ce se chemă Trstva și alți proroci cățva**”⁹. Lăsăm la o parte informația legată de numărul cărților traduse (cel puțin douăsprezece)⁹, deoarece aceasta poate fi considerată doar ca neverificabilă de către posteritate. În prima parte a secvenței, „**scoasem den limbă jidovească și grecească și sârbească pre limbă românească (...)**”, se afirmă un neadevăr. Cauzele afirmației neadevărate fiind conturate cu destulă limpezime, putem spune că *Palia de la Orăștie*, cu certitudine, nu constituie rezultatul traducerii directe a textului sacru din nici una din limbile menționate în *Prefață*: ebraică, greacă, slavonă. Adevărul apare în *Prefață*, însă, ceva mai sus, unde, după ce se repetă afirmația neadevărată: „Cinci cărți ale lui Moisi prorocul, carele sămt întorse și scose den limba jidovească pre greceaste, de la greci, sârbeaste”, se continuă: „și într-alte limbi, den acealea scose pre limbă rumânească” (2/2-6). Dacă, în acest loc, se spune că *Pentateuhul* a fost tradus din ebraică în greacă, în slavonă și în alte limbi (precum maghiar și germana, spre exemplu), iar din acestea au fost traduse și în limba română, atunci, deși vagă și plină

⁷ Această sursă va fi declarată abia în *Noul Testament de la Bălgrad*, dar pe ultima poziție.

⁸ Vezi M. Roques, *L'original de Palia d'Orăștie*, în *Mélanges offertes à M. Émile Picot (...)*, tome second, Paris, 1913, p. 515-531, precum și studiul introductiv la ediția pe care același învățat o întocmește pentru *Palia de la Orăștie*.

⁹ Cinci cărți ale *Pentateuhului*, patru ale regilor, măcar trei proroci, pentru a fi „cățva”.

de echivoc, afirmația rămîne să conțină adevărul, în comparație cu cea care urmează înșiruirii numelor cărților biblice veterotestamentare: „Den aceastea toate nu-s multe care n-au ieșit în limbă rumînească den ceale cărți sârbești și grecești” (4/1-3) sau cu cea mai sus citată. Este limpede că, oricum am considera ceea ce apare în primul citat, între cele două rînduri de citate există o deosebire importantă: ultimele citate afirmă fără echivoc descendența *Paliei de la Orăștie* din textele ebraic, grecesc și slavon, în vreme ce primul citat: fie introduce în aceeași înșiruire și alte limbi (care, apoi, nu mai sînt menționate nici ca atare), fie este depozitarul adevărului (rostit printre virgule) arătînd un traseu, între limbile ebraică, greacă și slavonă, pe de o parte, și română, de cealaltă, aflîndu-se acele „alte limbi”. Considerăm că, o astfel de analiză a textului *Prefeței* nu își are rostul afît timp cît, în mod evident, autorii întreprinderii aveau ce ascunde, iar analiza amănunțită a *Paliei de la Orăștie*, ca traducere, arată în mod cît se poate de limpede că singurele texte care au contribuit la textul românesc au fost unele care nu puteau fi privite cu prea multă îngăduință în spațiul românesc-ortodox: cel maghiar și cel latin¹⁰.

3. Analiza atentă a *Paliei de la Orăștie* sub aspect lexical¹¹ este în măsură să ofere cîteva evidențe. În primul rînd, textul acesta prezintă, pe lîngă foarte multe elemente lexicale moștenite din latină și numeroase elemente de origine maghiară - firești într-o zonă în care influența limbii maghiare nu poate fi tăgăduită -, destul de multe elemente de origine slavă, unele dintre ele suspecte într-o arie în care influența slavă, ca influență cultă, nu poate fi considerată ca fiind definitorie ori, măcar, atractivă. În *Palia de la Orăștie* apar termeni precum: *beli, blagoslovi, boală, bogat, bogăție, cinste, cinsti, clădi, clăti, curvă, curvi, destoinic, deștoionicie, dihanie, dobitoc, dobîndă, dobîndi, drag, dragoste, duh, folos, folosi, găsi, găti, glas, gloată, goni, grăbi, grăi, grădină, grămadă, grămădi, greșeală, greși, grijă, groază, grozav, har, hrană, hrăni, idol, iscoadă, ispășenie, ispiti, isprăvi, iubi, iubire, izbîndă, izvor, împotrivă, jale, jar, jelui, jirtvă, jivină, lesne, lovi, meni, milă, milostiv, mir, mirosi, mîndrie, mîntui, mîrșav, mlădiță, mohorît, mulcom, muncă, munci, năpăstui, năpastă, nărav, năroci, nărod, nășip, nemi, nevoie, obicei, obidi, obraz, ocări, odihni, omori, osîndă, pagubă, părăsi, păzi, pită, plăti, plod, pod, podoabă, poftă, pofti, pojar, pomeană, pomeni, potop, potopi, potrivi, prah, prigoni, pripă, privi, proroc, pustiu, rană, scump, scumpete, sfadă, sfădi, sfat, sfătui, sfeșnic, sfinți, sfînt, sili, simbrie, slăbi, slei, slobod, tăvăli, temniță, tocmeală, tocmi, uliță, usebi, vesti, voinic, voivodă, vraci, vrăji, vreame, vîrh, vîrstă, zăbovi, zdrobi, zid, zidi, zori* etc. Privind la aceste elemente lexicale și considerîndu-le ca făcînd parte din uzul nu al unei comunități restrînse, ci ca utilizate într-un text destinat „tuturor românilor”, deși pot părea numeroase (înșiruirea noastră este selectivă și limitatorie), trebuie remarcat faptul că ele nu au nici o relevanță pentru discuția de față, nici măcar prin numărul lor care poate fi considerat ridicat. Aceste elemente nu au relevanță într-o discuție care ar afirma că textul slavon ar fi putut fi una dintre sursele *Paliei de la Orăștie*, deoarece se poate presupune, fără teama de a greși, că acestea fac parte din stratul de elemente care a pătruns în limba română încă înainte ca maghiarii să fi intrat în contact cu românii¹².

¹⁰ Pentru problematica, destul de complexă, a reticențelor în fața traducerii textului sacru, în general, a reacțiilor din lumea catolică și ortodoxă, vezi și Al. Gafton, *După Luther*, Iași, 2005, p. 36-38.

¹¹ Analiza sub acest aspect este importantă deoarece o analiză la nivel sintactic nu evidențiază decît relația textului românesc cu adevăratele sale surse. O astfel de analiză prezintă deosebiri destul de semnificative la comparația cu analiza la nivel lexical. Dotat cu o vizibilitate pronunțată, extrem de convingător, nivelul lexical este cel asupra căruia trebuia să-și exercite presiunile un traducător care avea de convins un cititor în ceea ce privește orientarea traducerii. De aceea, alături de simpla tăcere a nivelului sintactic, atunci cînd este vorba despre presupusa sursă slavă, nivelul lexical este ideal pentru a analiza, nu atît influențele reale pe care o sursă presupusă le-ar fi exercitat asupra unei traduceri, cît influențele induse aici de către traducător.

¹² Chiar dacă avem în vedere procesul - destul de asiduu condus și desfășurat, caracteristic zonei în care au existat contacte între români și maghiari - prin care elementul slav a fost concurat de către cel maghiar, fiind învins sau doar trecut în zonele „rarefiate” ale sistemului paradigmatic al limbii (proces similar cu cel exercitat de elementul slav asupra elementului latin moștenit), nu putem considera că astfel de termeni erau necunoscuți traducătorului și că, pentru aducerea lor în text ar fi fost nevoie de un efort special sau de urmarea unei surse slavone. Dimpotrivă, avînd în vedere procesul schițat, prezența, în textul *Paliei de la Orăștie*, a termenilor de origine slavă care nu mai aveau curs sau deveniseră rari pe teritoriul pe care po a fost elaborată, este un indice cît se poate de puternic al dorinței traducătorului

Este semnificativ că, alături de cazuri precum: *budușlău* pentru *Budoso* (*Gen.*, 4, 12) sau *a budușlui* pentru *budoség* (*Gen.*, 21, 14), apar și: *proslava* pentru *dichöse* (*Gen.*, 29, 43); *să proidesc* pentru *budossam* (*Gen.*, 20, 13); „Doamne, aștepta-voiu *ispittoriul* tău” pentru magh. *Szabaditasodot*, și lat. *salutare* (*Gen.*, 49, 18), pentru a nu da decât câteva exemple. Acestea arată destul de limpede că a existat, din partea traducătorului, o determinare clară în direcția utilizării elementului ușor recognoscibil ca fiind de origine slavă, conotat într-un anumit fel din punct de vedere religios în lumea ortodoxă. Pe de altă parte, introducerea, în text, a anumitor termeni de origine maghiară (precum *alnic*, *alnicie*, *budușlău* și alți cîțiva), alături de evidenta calchiere a unor construcții caracteristice textului maghiar, precum și de orientarea, în anumite puncte ale traducerii, către textul maghiar (deși, credem că era evident pentru un traducător care demonstrează în mod constant că stăpînește tehnica traducerii și este capabil să găsească soluții chiar foarte bune), cu toate că era evident că respectiva soluție nu suportă comparație cu ceea ce ar decurge din urmarea textului latin, nu constituie, în opinia noastră, decât un semnal transmis deliberat anumitor categorii de cititori (printre care, foarte probabil, și „finanțatorilor” întreprinderii.

Aceste elemente de origine slavă fac parte din suprastratul limbii române, unele pătrund în limba română după primele contacte cu slavii (secolul al VII-lea), după care se vor stabiliza în perioada în care alte elemente lexicale (mai cu seamă termeni de creștinism) vor pătrunde, din aceeași direcție, după creștinarea primilor slavi (jumătatea secolului al IX-lea). Într-un fel, aceste elemente sînt la fel de irelevante în a demonstra o relație cultă cu slavona, pe cît de irelevante ale fi elementele moștenite din latină în a demonstra că o anumită carte biblică ar fi tradusă după *Vulgata*.

Totodată, nu pot fi de mare încredere termeni pe care maghiara îi avea în comun cu limbile slave, precum *popă*¹³, *poruncă*, *rob* și alții asemenea, deoarece, aflîndu-ne într-un spațiu de influență maghiară, nu putem avea certitudinea provenienței acestora din limbile slave.

Este posibil ca unii termeni să poată fi considerați ca provenind, în limba română, dintr-o altă limbă decât maghiara, din slavonă sau din limbile slave, spre exemplu. O astfel de observație ar avea, însă, un caracter destul de abstract și de vag. Pătrunderea unui termen într-o limbă se face prin intermediul unui proces de natură lingvistică, petrecut într-un anumit spațiu concret, în cadrul unui act concret de contact lingvistic. Dacă, spre exemplu, un anumit termen pătrunde în limba română în secolul al X-lea, într-o anumită zonă și într-o împrejurare lingvistică dată, faptul acesta nu înseamnă automat că respectivul termen se impune în acea zonă sau, cu atît mai puțin, că el se extinde la nivelul întregii comunități care utilizează limba în care s-a operat împrumutul. Apariția, apoi, a aceluși termen în secolul al XVI-lea nu înseamnă în mod necesar că el are o vechime de șase secole, deși nici această posibilitate nu este exclusă. În stabilirea vechimii unui termen sînt, așadar, importante proba uzului și a continuității (firește că neîntrerupte). Privind la situația concretă din *Palia de la Orăștie* - text care, alături de textul latin, are la bază un text maghiar -, trebuie să ținem seamă de faptul că - fie și în situația în care avem atestări anterioare pentru termenul respectiv - neputînd demonstra că traducătorul PO ar fi cunoscut termenul respectiv anterior momentului în care l-a întîlnit în textul maghiar, ceea ce se poate afirma cu tărie este faptul că termenul din PO provine din modelul maghiar.

Un cuvînt precum *a bîntui*, frecvent în vechile texte românești, mai cu seamă în documente, are etimologie multiplă¹⁴ tocmai pentru că, în diferitele zone în care este utilizat, a putut fi împrumutat din limbile de influență în respectivele zone. Existînd o conexiune între posibili donatori (limba maghiară și limbile slave), româna avînd relație cu respectivele vase comunicante, a putut împrumuta în mod concret termenul din oricare din cele două limbi, fie din una, fie din cealaltă, fie din ambele. Mai mult, pînă la stabilizarea în limba română a respectivului termen, româna l-a putut împrumuta, în mod repetat și de la oricare dintre surse, prin acte concrete de contact lingvistic. O situație precum cea reprezentată de: „I nihto da ne smeaet *bantovati* pread siiu cnig g[o]s[po]d[s]vomi”, tradus de I. Bianu prin „(și nimene să nu îndrăznească *a bîntui* înaintea acestii cărți a domniei mele)” (DRB, 55, 1-3) poate permite deducția că *a bîntui* nu este de origine maghiară în limba română, fiind cît se poate de vechi (ceea ce ar întări opinia lui A. Avram despre evoluția *á + n*)¹⁵. Alături de acest exemplu se află și altele: „în toată mîndria se-au ispititu în aleanul nostru și pre noi, carei sîntem slugi credincioase a

de a utiliza astfel de termeni. Firește, faptul că receptorul local al unei astfel de traduceri putea fi ușor descumpănit, trebuia compensat cumva, lucru de care, în aceeași măsură și cu aceleași procedee, traducătorul va avea grijă.

¹³ În PO apare și *preot* avînd drept corespondent magh. *pap*.

¹⁴ Vezi Scriban, s.v., unde se dau trei surse, maghiară, slavonă și bulgară. Vezi și Densusianu, *Istoria* II, p. 294, învățat care nu se pronunță asupra etimologiei acestui cuvînt.

¹⁵ Opinie exprimată în *Nazalitatea și rotacismul în limba română*, București, 1990, p. 20-29.

toată creștinătății, *ne-au bîntuit* în slujba noastră” (Dî 142, 23-25); „Inima și ficiații, de *va bîntui* pe cineva drac sau duh viclean, acestea trebuie a le afuma înaintea omului sau a fâmeii și nu *să va mai bîntui*” (BB, *Tobias*, 6, 7); „Și eu, cînd ei mă *bîntuia*, mă îmbrăcam cu sac” (BB, *Psalmi*, 34, 15); „Și încuie Dumnezău gurile leilor și *n-au bîntuit* pe Daniil” (BB, *Daniel*, 6, 18), apoi: „Și să nu ne duci pre noi în *bîntuială*, ce ne izbăvește pre noi de cel rău” (BB, *Mt.*, 6, 13); „Căci întru tine mă voiu izbăvi de *bîntuială* și cu Dumnezeuul meu voiu sări zid” (BB, *Psalmi*, 17, 32); „cu aduceri aminte îți vei aduce aminte cîte au făcut Domnul Dumnezeuul tău lui farao și tuturor eghipteanilor. *Bîntuialele* ceale mari carele au văzut ochii tăi, seamnele acealea și minunile ceale mari acealea (...)” (BB, *Deut.*, 7, 18-19); „Privegheați și vă rugați, să nu intrați în *bîntuială*, că duhul iaste pohtitoriu, iară trupul e slabu” (BB, *Mc.*, 14, 38); „Și totodată au venit *bîntuialele* lui preste mine, întru căile mele m-au încunjurat cei șazători” (BB, *Iov*, 19, 12); „Știe Domnul pre cei bun-credincioși den *bîntuială* a-i mîntui, iară pre cei nedirepți la zioa judecării căzniț să-i păzască” (BB, *2Petru*, 2, 9); „Așa am datu noi [și] [a]m miluit și de nimea *bîntuială* să nu aib[ă] niciodată. Iar cine se va ispiti [a] [st]rica pomeana părintelui nostru, acela să ie blăstemat de 318 o[t]ci” (Dî 139, 6-8); „de acum înainte de nimea bîntuial[ă] să n-aib[ă]” (DRB 39, 21–22); „de nimenilea *bîntuială* să n-aibă, că au fost părăsit[ă], că am lăsatu de bună voia a noastră” (DRB 127, 10-12) și: „Cu urgie isprăvindu-ș mă oborî, scrișni asupra mea dinții, săgețile *bîntuitorului* lui pre mine căzură” (BB, *Iov*, 16, 9). Deși foarte tentantă, ipoteza provenienței termenului românesc, exclusiv din slavonă sau din limbile slave, nu poate fi acceptată. Se poate admite că termenul are, în limba română, o sursă slavă, dar nu se poate respinge cu argumente conjuncția sau paralelismul cu sursa maghiară. Dimpotrivă, sub aspect fonetic, semantic, diatopic, diacronic, cultural, din toate perspectivele din care o etimologie se verifică, se poate la fel de bine argumenta proveniența maghiară a rom. *a bîntui*.

Pe de altă parte, dacă toate acestea pot fi acceptate cu referire la relația dintre o anumită zonă și zona de proveniență a textului, este greu de admis că traducătorul *Paliei de la Orăștie* -, cel care, alături de *Vulgata*, alege să-și ia ca model o versiune maghiară, și care trăiește într-un spațiu cultural aflat sub influență maghiară (în fapt, însăși alegerea *Vulgatei* este determinată de aceeași influență, ca și actul temerar al traducerii textului sacru în limba vernaculară) -, nu stăpînea, la un nivel ridicat, limba română așa cum se înfățișa ea în zona sa de apartenență culturală, și - foarte probabil dacă privim la rezultatul muncii sale - chiar diferite straturi ale acesteia, în plan diacronic și diastratic.

Analizînd în același fel lexicul *Paliei de la Orăștie*, la nivel de ansamblu și la nivel de detaliu, considerăm că foarte puține dintre elementele lexicale de origine maghiară pot fi utilizate ca mărci care să se adauge argumentelor care pledează pentru existența unei surse maghiare a PO. Oarecum asemănător situației elementului latin, și aici, există doar cîteva cazuri care impun o relație între textul maghiar și cel românesc. În primul rînd, textele vechi românești din epocă, indiferent de zona de apartenență, utilizează foarte mulți termeni de origine maghiară. În mod rezonabil, se poate presupune, că pe aceștia, *Palia de la Orăștie* nu-i datorează modelului maghiar. Pentru un cuvînt precum *plașcă*, spre exemplu, prezent în PO: „Iară Sim și Iafet luară o *plașcă*, puseră pre umere și înderăt mîrgînd, coperiră trupul de rușine tătîni-său” (*Gen.*, 9, 23); „Luo drept aceaia Răveca *plașca* și se îmbrobodi” (*Gen.*, 24, 65), deși are drept corespondent, în textul maghiar, subst. *palást*, nu putem presupune decît, cel mult, că traducătorul s-a hotărît să-l utilizeze pe acesta și nu un sinonim întrucît el apărea în textul model. Cu toate acestea, deși aici se află, deja, un argument care indică sursa maghiară, avînd în vedere că termenul apare destul de des și în alte texte vechi românești¹⁶, este mult mai corect să credem că *plașcă* era un termen bine cunoscut și intrat în uzul vechii române, acesta fiind principalul mottiv pentru care el a fost folosit în PO. În acest caz, ipoteza care ar susține că acest cuvînt a fost utilizat în PO, în urma împrumutării sale din textul maghiar

¹⁶ Vezi, spre exemplu: „Împărțiră cămeșile mele șie, și de *plașca* mea lepădară sorți” (PS.S B, XXI, 19); „Împărțiră cămășile mele loru-s, și de *plașca* mea lepădară sorți” (PS.C., XXII, 19); „Sacosul iaste *plașca* cu carea purtară pe Hristos la groaznele patime ale lui și-ș bătea joc dă dînsul” (LEGI Munt., 103, 19-20); „iară după acea-l dezbrăcară și-l îmbrăcară în *plașcă* ierusalimenească” (VARL., 81, 10-12); „Că acmu cu adevărat ești împărat, că ești îmbrăcat cu *plașcă* mohorîță și ai în cap cunună” (VARL., 81, 18-19); „Podoaba preotului pentru aceaia iaste roșie sau mohorîță după graiul prorocului (carele face pre îngerii său duhure și slugile sale foc arzătoriu). Iaste și pentru aceasta, că *plașca* roșie, adecă cu *plașcă* îmbrăcară pe Hristos la patimele lui” (LEGI, Munt., 108, 22-25); „luvară despre el *plașca* și-l învescură în veșmintele lui” (EV.SIB., *Mt.*, 27, 31); „ceale dennapoi uitîndu-le, iară la ceale dennainte întinzîndu-mă, după semn gonesc, la *plașca* cei de sus chemării lui Dumnezău în Hristos Isus” (BB, *Flp.*, 3, 14); „Nu știți că cei ce la țeanchiu aleargă toți aleargă, iară unul ia *plașca*?” (BB, *1Cor.*, 9, 24).

model devine caducă, iar forța ipotezei conform căreia uzul acestui cuvânt a fost determinat în parte de prezența formei-mamă în textul maghiar scade considerabil.

Acestora li se pot alătura termeni precum: *dosadă, dosădi, dver, hrăborie, izvodi, de iznoavă, milcui*¹⁷, *milosîrd, nepotrebnic, niștotă, peasnă, pocrov, preastol, priiatnic, proceti, proidi, săbladznă, voditură*, precum și unele calcuri (cum ar fi: *acoperimînt, apleca* etc.). În opinia noastră, este mai degabă împrăbiabil ca astfel de elemente să poată fi trecute în rîndul celor uzuale în spațiul transilvan. De aceea, avînd în vedere că uzul unor astfel de elemente este destul de frecvent în alte texte românești ale epocii (textele coresiene, *Codicele Bratul, Codicele Voronețean, Psaltirea Șcheiană, Codex Sturdzanus* și altele), înclinăm să credem că aceste cîteva exemple arată o orientare voită a traducătorului *Paliei de la Orăștie* către slavonă, tocmai pentru a întări în mintea cititorului aserțiunile din *Prefață*, care indică printre sursele textului slavon („sîrbesc”).

Eliminînd, așadar, din discuția noastră cuvintele primei categorii, și fără a ne sprijini cu putere pe cele din categoria precedentă, ne vom îndrepta atenția către alte elemente lexicale de origine slavă, prezente în *Palia de la Orăștie*, mult mai capabile de a fi dotate cu relevanță în direcția care interesează cercetarea de față. Plecînd de la constatarea că textul *Paliei de la Orăștie* se edifică pe baza *Pentateuhului* lui Heltai și a *Vulgatei*, fără implicarea vreunui text slavon, analizînd inserțiile de element de origine slavă în PO (adică a acelor elemente împrumutate din limbile slave pe cale cultă sau a creațiilor românești pe această bază), putem afirma că atunci cînd, pe unele porțiuni, apar urme de astfel de elemente slave, ele constituie rezultatul unui efort de modulare a respectivelor elemente conform deprinderilor și, mai cu seamă, conform așteptărilor și „exigențelor” publicului românesc ortodox. Scopul pentru care, din loc în loc, traducerea aceasta conține slavonisme, caracteristice ariilor românești aflate sub acea influență era acela de a sădi, la cititor, convingerea că această traducere biblică se edifică pe o bază ortodoxă, conformă cu cerințele păstrătorilor tradiției. Un traducător care căuta mereu expresia românească, limpede și care să deschidă accesul cititorului la conținutul textului fără prea mare efort, nu avea, spre exemplu, un motiv mai bun pentru care să numească cele două cărți traduse *Bitiia* și *Ishodul*. Astfel de forme, care apar în PO sînt dotate cu o vizibilitate semnificativă: *Bitiia* (4/6, 11/4, 60/1, 132/1 etc.), *deanie* (notă, p. 159), *Ishod* (4/23), *Levia* (5/2, 11/4), *Cisla* (5/5), *Torozacon* (5/20), „aceste patru se chema sârbește *Trstva*” (2/23), „vă leato 7090 rojdestv Hristovo” (1/15), „Porojdestva Hristovo 1582, meșta” (11/26), adică se respectă anumite uzanțe, caracteristice spațiului de influență slavă, cum nu era spațiul în care apare PO.

La fel de sugestiv ni se pare a fi cazul de sub *Ex.*, 30, 30, unde o grafie **ΔΡΩΗΔ**, pentru *Aaron*, indică o „scăpare”, intenționată, prin care cititorul capabil să „cenzureze” proveniența surselor se încredințează asupra realității sursei slavone¹⁸. Acuzativul slavon nu putea apărea în text altfel.

Alături de acestea se plasează și unele mărci grafice și fonetice care apar în text. Astfel, conform unor deprinderi date de utilizarea alfabetului chirilic, vechile texte românești prezintă nume precum *Abel, Iacob*, etc., cu grafii precum **АБЕЛ, ІАКОВ**, adică cu **Б** și nu cu **В**. Deși situația își are complexitatea ei, trebuie arătat că utilizarea grafiilor cu **В** ar fi trădat o sursă scrisă cu caractere latine. Totuși, consecvența dată de un astfel de autocontrol nu poate merge pînă la capăt. De aceea,

¹⁷ Deși apare verbul *a (se) milcui* [„Plecă capul acel bărbat și *se milcui* Domnului” (*Gen.*, 24, 26), „Feyet hayta a firfiu es imada az WRat”, dar: „Et benedicens homo adoravit Dominum, et dixit”], prin toate celelalte caracteristici ale sale, versetul urmează textului maghiar. Prezența verbului respectiv în textele muntenești și moldovenești ale secolelor al XVI-lea și al XVII-lea se datorează influenței slavone culte. Prezența, în textul românesc, a unui termen de o anumită origine nu este neapărat relevantă în ceea ce privește sursa traducerii PO. Într-un caz ca acesta, însă, prezența unui termen slavon cult are o semnificație aparte, dată de un anumit tip de semnal pe care traducătorii voiau să-l transmită unei categorii de receptori ai textului PO [El se mai înregistrează, spre exemplu, în: „Să cînte ție slava mea nu *milcuescu-mă*” (PS.C., 30, 13); „Unde auziră *milcui-ră-se* cu inima” (CB, FA, 2, 37). De asemenea, dintr-un motiv identic cu cel pentru care termenul este utilizat în PO, el mai apare și în: „*Milcuiți-vă* și jeliți și plîngeți, că rîsul vostru să va întoarcă întru jiale, și bucuriia voastră, întru amărăciune” (NTB, Iac., 4, 9)].

¹⁸ Este de notat că acuzativul slavon nu putea apărea astfel. Un caz similar, dar datorat altor cauze se înregistrează în CB, unde grafia prescurtată, *ica*, din textul slavon, pentru numele lui Isus, din neatenție sau/și grabă, este redată întocmai în textul românesc, fiind evident că, din perspectiva limbii române, autorul CB nu avea cum să comită o asemenea greșeală.

alături de situațiile, majoritare de altfel, în care, în PO, apar nume precum: *Iavil* (pentru *Iavel* în *Vulgata* și *Iabal* în textul maghiar); *Tuvalcaim* alături de lat. *Thubalcain* și magh. *Tubalkain*; *Tuval* pentru *Tubal*, respectiv *Thubal*; *Joval* pentru, *Sobal* și *Sobal*; *Ziveon* pentru *Zibeon* și *Sebeon*; *Vilhan* pentru *Bilhan* și *Balaan*; „Vala, ficiorul lu Veor”, pentru „Bale filius Beor” și „Bela Beornac fia”; *Iovav* pentru *Iobab* și *Iobab*; *Ahaliav* pentru *Ahaliab* și *Hooliab*; *Vilha* alături de *Bilha* și de *Bala*, apar și: *Hebal*, alături de lat. *Ebal* și de magh. *Obalt*; *Iebusim* alături de *Ebuzim*; *Eber* alături de *Eber*; *Nebaiot* pentru *Nebaiot*.

Toate aceste situații constituie argumente care - alături de cele care ne arată că sursele *Paliei de la Orăștie* au fost reprezentate de un text maghiar și de unul latin, și de cele care ne arată că textul slavon nu s-a aflat printre sursele textului românesc - demonstrează că aceia care au scris *Prefața* și care au lucrat PO au desfășurat un destul de amplu proces persuasiv în direcția convingerii cititorului că textul slavon s-a aflat printre sursele PO. Fără a fi prea dificil, solicitant, ori de natură să împiedice actul traducerii, un astfel de proces a vizat introducerea, în rezultatul traducerii, a unor elemente care să se constituie în mărci relevante, vizibile și incontestabile într-o logică comună, ale implicării reale a textului „sîrbesc” în traducerea *Paliei de la Orăștie*.